

United States Holocaust Memorial Museum
Oral History Interview
Slovak Witnesses Documentation Project

United States Holocaust Memorial Museum

Rozhovor s Jánom Smaržom

RG-50.688.0052.01.01

Takže dobrý deň vám želáme.

Dobrý deň prajem. Vitajte.

Ďakujeme veľmi pekne.

Opatrovateľky tretie poschodie, stodvadsať jedna... Opatrovateľky tretie poschodie, stodvadsať jedna...

Dobre, počkáme.

Čo hovorí?

Tuto hlásili, nejaké opatrovateľky zháňajú.

Počkajte...

Ale my budeme pokračovať v tom našom.

Ja mu poviem, ja mu poviem, aby nás vypoľ úplne.

Dá sa to?

Dá.

Počkajte, lebo máte ten mikrofón.

Však kábel je dosť dlhý...

Áno?

Dobre, zastavujem to.

...

All right, so we will go again. Dobrý deň vám želáme.

Dobrý deň prajem.

Môžete sa nám prosím predstaviť?

Ja som PhD Ján Smarža, kandidát vied. Absolvent filozofickej fakulty.

Kedy ste sa narodili?

Osemnásteho júna tisíc deväťsto dvadsať sedem.

A kde ste sa narodili?

Obec Výrava, spádová obec, okres Medzilaborce.

Pán Smarža, my sme sa už spolu stretli, pred nejakým časom a vy ste nám vtedy pri tom našom rozhovore porozprávali vaše spomienky, to čo vy ste zažili v období počas Slovenského štátu a Druhej svetovej vojny. Rozprávali sme sa vtedy o tých židovských osudoch. A my sme teraz prišli za vami znovu, aby sme si tieto vaše spomienky nahráli na videozáznam. Takže položím vám zopár otázok z toho obdobia.

Nech sa páči.

A vy nám teda porozprávate, ako vy si na to spomínate, čo vy si pamätáte. Takže vraveli ste, že ste sa narodili v obci Výrava, to je na Východnom Slovensku, hej? A povedali ste, že to bola spádová obec. Čo to znamenalo, že spádová obec?

Spádová obec, to je obec, kde bol notársky úrad, matričný úrad, žandárska stanica, fara, obchod, krčma, pošta... proste...

Ozvi sa...

Pokračujte.

Lesná správa, proste tam patrilo šesť až sedem dedín.

Hm.

To bola spádová obec.

Takže to bolo také centrum administratívne.

Áno, áno.

Aj pre tie ostatné obce.

Áno.

Hej.

Áno.

A tam ste aj vyrastali?

Tam som rástol do šiestej triedy národnej školy. A po šiestej triede ma pripravila učiteľka Čerevková, veľmi pekná, pekná učiteľka... pekná žena bola... pripravila do meštianky, ja som urobil prijímaciu skúšku do druhej triedy meštianskej školy.

Hm. Tak ste preskočili jeden ročník, hej?

Áno.

Takže meštianka bola... od koľkých rokov ste chodili do tej meštianky?

Od piatej triedy sa išlo do meštianky.

Takže ste mali koľko? Jedenásť, alebo dvanásť rokov? Tak?

Tak.

Hm. A aké národnosti žili vo Výrave?

Rusíni... Rusíni.

A náboženstvá tam boli aké?

Gréckokatolícke náboženstvo.

Hm.

Áno.

A žili tam aj nejakí židia?

Žili, viac rodín. Boli dvaja bratia, Josko aj Zamol, Herschkovitz sa volali. Josko mal manželku Chumu, mali päť alebo šesť detí, najstarší syn Vovčko bol môj spolužiak aj môj ročník. Sme chodili spolu do prvej triedy. A jeho... A Zamol mal len jedno dečko, manželku... manželka sa volala Sura.

Hm.

Josko mal drevený dom a Zamol mal murovaný dom. Bývali oproti sebe, blízko môjho rodného domu.

Hm. Takže ste mali židovských susedov...

Áno.

A boli tam aj nejaké ďalšie židovské rodiny?

Obchod mala Guttmannová, ľudovo ju volali Čarna (*Čierna*). Bola tmavej pleti...

Hm.

Čarna... a tak aj väčšinou hovorili Čarna. Mala obchod... a vtedy sa nenazýval obchod, ale sklep. Mal dve miestnosti, v jednej miestnosti bol sklep, aj sud s haringami... A v druhej malej miestnosti sa čerpala nafta...

Hm.

Zdroj na osvetlenie pre celú dedinu. Mala syna aj dcéru. Dcéra... už som zabudol meno... obidvaja ostali slobodní, nemali partnerov.

Hm. Takže bývali oni spolu?

No, ona mala veľký dom, taký dom, kde bol obchod, ich bývanie, aj v tom dome bývali dve rodiny mladých žandárov s manželkami a po jednom decku mali.

Hm.

Veľmi... každé poobede ako sme išli pre kravy... pásli sme im kravu, vždycky nám vyniesli palacinky, aj mne, aj bratovi. Chceli nás vidieť... my sme mali veľké modré oči, chceli vidieť pastierov.

Cha, cha, cha... Hej. Spomínate si ešte na nejakých ďalších židov, ktorí tam žili u vás?

Odborníkom na topánky bol Kalman, mal malú miestnosť, v ktorej šil, opravoval a podbíjal talpy (*podošvy*). Tak sa hovorilo, podbiť talpy.

Hm.

Mal tri deti – Gitľu, Edku aj Šimona.

Hm.

Gitľa bola najstaršia, Šimon druhý a Edka bola tretia. Edka boli tiež moja rovesníčka, aj sme chodil spolu do prvej triedy.

Hm.

A ten Jos... Vovčko bol chytrý chlapec, nosil pejsy, dlhé... A neznášal, keď niekto bol lepší, lepšie odpovedal, ako on. Sedel so mnou. Na ľavej strane a ja na pravej strane. A keď som ja odpovedal, tak ma vždycky štípal za prdel (*zadok*).

Cha, cha, cha...

Aby som zle zodpovedal. Svojho času riaditeľ zistil, riaditeľ Žatkovič, to bol učiteľ, ktorý učil aj mojich rodičov... Elegantný, inteligentný, pekne s loretom, aj s cvikrom... Keď zistil, tak Vovčka chytil za pejsy, vyťahal na jednu stranu, na druhú stranu, a potom krivul'ou po zadku dostal. A odvtedy prestal Vovčko Ivana ničiť.

Cha, cha. A hovorili ste, že tá Ed'ka chodila s vami do prvej triedy?

Ed'ka chodila do prvej triedy, bolo skromné dievča, nevynikala, ale bola pekná.

Hm. A prečo iba do prvej triedy s vami chodila?

Potom prišiel Slovenský štát. Tak dvadsiaty siedmy ročník a šesť, to je tridsať tri, pravda? To štyridsať jedna už potom... v štyridsiatom už Slovenský štát bol.

Hm.

Tak...

A čo... čo sa potom stalo teda?

No tak bol taký zákon, že museli nosiť hviezdu, žltú na tmavom fóne, na oblekoch. No a boli štátnou správou oddeľovaní od normálneho života.

Hm. Takže čo to znamenalo, že boli oddeľovaní?

No že dal štát... štát dal pocítiť, že nepatria sem.

Hm.

Tak som ja rozumel.

Hm. Boli vtedy nejaké zákazy alebo príkazy, čo smú alebo nesmú robiť?

V dedine nie. Na rusínskych dedinách proti židom sa veľmi nebojovalo. Bojovalo sa tam, kde boli gardisti.

Hm.

Tam sa ostro bojovalo. Ale na rusínskych dedinách nie.

Takže Rusíni neboli gardisti?

Nie, nie, nie.

Prečo nie?

Nebol Slováčok. Tam aj za gardistu mohol ísť len Slováčok.

Aha. Rozumiem. Čo...? Zvuk asi...

Technický problém.

Napravíme mikrofón.

Tak sa... bolo heslo: „Tiso, Tuka, jedna ruka. Hlinka...“

Počkáme sekundu, dobre? A my bežíme, či ako?

Áno.

Hm. Takže ako bolo to heslo?

„Tiso – Tuka, jedna ruka. Hlinka – Mach,“ už to som zabudol to...

„Hlinka – Mach,“ niečo?

Hej.

Hej?

A Mach bol minister vnútra.

Hej. A Tiso bol prezident, hej?

Áno.

Tuka bol...?

Tuka bol predseda vlády.

Hm.

A len... len že vedel po slovensky povedať, ako sa volá.

Cha.

Znal len po maďarsky a po nemecky.

A to už nevadilo, že nebol Slovák?

Nie, nie.

Cha... A toto heslo kde ste vy počuli? Kto to hovoril?

To som počul u nás, otec často hovoril, aj gardisti, takí polovzdelaní toto nahlas kričali.

Hm. Tých kde ste počuli? Lebo u vás ste vraveli, že neboli gardisti...

Tak otec bol doručovateľom na notárskom úrade a on čítal časopisy slovenské, tak aj toto tam našiel.

Hm. A tých gardistov kde ste to počuli kričať?

To bolo... na nejakom zhromaždení. V Medzilaborciach, v lete v prázdninách Medzilaborce navštívil prezident Tiso. A môj otec ma zobral vidieť prezidenta. Tak sme boli v Medzilaborciach. A tam gardisti boli v čiernych uniformách. Nie v obyčajných, v čiernych. To boli vyššie, po rusky soslovje, vyššia trieda.

Hm.

A tí tam tie gardistické heslá kričali.

Hm. Gardisti mali aj také piesne svoje... Spomínate si?

Áno, spievali: „Rež a rúbaj do krve, nebude to po prvé, pokiaľ Slovák na Slovensku pánom nebude.“

To tiež pri tej príležitosti bolo?

To aj vojaci spievali.

Hm.

Tí, ktorí pochodovali na východ proti Sovietskemu zväzu.

A vojakov ste to kde počuli spievať?

V Medzilaborciach.

V Medzilaborciach. Hm.

Tam sa sadalo na nové vlaky cez Lupkovský priesmyk, cez Poľsko, Ukrajinu hore.

Hm. A to, čo ste sa na toho Tisa išli pozrieť, v ktorom to bolo roku? V ktorom roku ste videli toho Tisa v tých Medzilaborciach?

To bol štyridsať jedna... štyridsať dva, alebo tak...

Hm.

Presne sa nepamätám.

Hm, hm.

Dost' na tom, že bol tam, v doprovide gardistov, aj myslím... Šaňo Mach! A môj otec ho nazval Schwanzmach!

Cha...

Viete, čo znamená Schwanz?

Nie.

No nič...

Prezrad'te nám.

Teraz nie.

Nie? Je to také nelichotivé?

Hm, hm.

Aha. Ja by som sa ešte vrátila do Výravy, či sme vymenovali už všetky židovské rodiny výravske...

Potom bol tam, potom bol tam pisár na notárskom úrade, Novák. Ten bol civilizovaný, na tom bolo aj málo poznať, že patrí k židom. A veľmi spriaznený s mojím otcom, tým že otec bol doručovateľom a on tam bol pisárom, tak často boli v styku.

Hm.

No a po vojne sa vrátil Novák, dost... už dostal nové meno, nie Neumann... bol Neumann...

Hm.

Ale Novák, mal dve deti, syna a dcéru, študovali v Bratislave, postavili si nie dom, ale vilu...
A potom predali a odišli.

Hm. Takže on si zmenil meno?

Tak len preložil.

Áno.

Z nemeckého jazyka do slovenského.

Hm. A prečo to urobil?

To Boh vie a on.

Cha, cha. Ste povedali, že bol taký civilizovaný.

Áno, áno.

Že na ňom nebolo tak poznať, že je žid.

Áno.

Čo... na tých iných, ako to bolo poznať?

Prosím?

Na tých iných to ako bolo poznať?

Natoľko sa nestretávali s civilizovanými ľuďmi. A on tým, že bol... pracoval na notárskom úrade, tak aj na ONV, aj všade... aj s ľuďmi sa stretával, tak to je... to sa odrazí aj na tvári, aj na zraku, aj na reči.

Hm. Takže mal také iné spôsoby?

Áno, áno.

Aha. Jasný. A už sme vymenovali všetkých židov z Výravy? Či ešte bol tam niekto?

Mám dojem, že všetkých.

Lebo pozriem teraz do mojich poznámok... Mám tu, že pán Josko, toho ste spomínali.

Áno, Josko aj Zamol.

A potom pán Abrum? Abrum?

To je meno.

Hm. A to bol z ktorej rodiny?

Joskov brat bol Abrum.

Hm. A ten Zabol?

Kto?

Či Zamol? Zabol?

Zamol.

Zamol.

To bolo tiež meno.

To boli bratia všetci títo?

Nie. Zamol bol u Kalmana. U toho obuvníka.

Aha.

Syn.

To bol jemu syn, aha.

Hej.

Hm, takže bol pán Kalman, ktorý mal tohto Zamola syna, áno?

A dve dcéry. A potom bol Josko, mal manželku Chumu... a jeho brat Zamol mal manželku Hermínu.

Aha. A pán Abrum bol koho brat?

To mal len dve sestry. Nie... Joskov brat.

Už som z toho dopletená. Cha, cha...

Josko a Zamol. Abrum bol syn toho obuvníka.

Hm, hm. Som z toho domotaná. Moni, ty nie si z toho domotaná?

Som, lebo... Lebo ten pán Kalman mal Šimona, jedine, že by Zamol bol Šimon.

Šimon je Zamol?

Jo... Šimon bol syn Kalmanov.

Hm, tak nám tam ten Abrum vyskakuje.

Áno, tak potom ešte... Skúsme ešte raz.

Josko a Zámol.

To boli čo? Bratia?

Bratia.

Hm. A priezviskom?

Herschkowitz.

To boli tí Herschkowitz.

Hej. Hm. Herschkowitz.

Hm. Takže Josko a Zámol, áno? A potom ešte nám ostáva teda ten pán Abrum. To tiež bolo asi krstné, teda prvé meno, hej?

Áno.

Hm.

Toho obuvníka syn myslím.

Pána Kalmana?

Áno.

A tam ste vraveli, že bola ešte Gitl'a...

Gitl'a, Edka...

A Šimon.

Joj, tak Šimon, pardon. Abrum je brat Joskuv. Pardon. Teda Zámol. Joj... Ešte raz. Josko – Zámol, to je bratia.

Hm.

No. A Šimon je syn Kalmanov.

Áno.

A kto ešte vystupoval tam?

Ten pán Abrum, toho si nevieme zaradiť.

Abrum?

Cha...

Nebol to jeho syn, toho Zámola?

Nebol to Zámolov syn? Alebo Joskov syn?

Nie, nie. Nie, nie. Abrum... nemôžem...

Nevadí...

Vyletelo...

Bol tam ešte Abrum, vieme, že bol, hej?

Áno. Bol taký...

Ale teda nevieme presne, že...

Áno.

Že ku ktorej rodine... A teda pani Guttmannová, ktorá mala ten obchod...

Áno.

A mala... ona mala dve deti, mala ten veľký dom ste vraveli, že...

Áno.

Že tam ešte u nej teda žili vlastne tí... to boli kresťania, čo u nej bývali?

Áno, žandári.

Žandári. Okay. Takže toto bola lokálna židovská komunita vo Výrave.

Áno, áno, vo Výrave.

Hej? Hm. A aké boli vzťahy medzi kresťanmi a židmi vo Výrave?

Tam neboli žiadne... ja ako chlapec, ja som nikdy nepočul... ani od rodičov som nepočul, aby tam boli nejaké trenice.

Hm.

Môj dedo bol devätnásť rokov starostom, tam sa hovorilo „birov,“ potom bol kurátor v chráme... Ja som nikdy nepočul nejaké takéto...

Hm.

A každú sobotu viem, že mali... tam sa stretávali u tej Guttmannovej, tam mali tie modlitby alebo čosi takého... A vždycky vyparadení tí dvaja bratia s rodinami išli okolo nás domov.

Hm.

A z obyčajných ľudí nikto nemali žiadne dotazy, alebo čo také...

Hm, že by mal niekto nejaké negatívne...

Nie, nie.

Lebo na niektorých miestach nám hovorili, že boli také proste...

U nás nie.

Napätia medzi ľuďmi, alebo že sa teda hovorilo, že... že židia škodia kresťanom...

Nie, nie.

Trebárs bola taká povera, že židia zabíjajú kresťanské deti a že tú krv tých kresťanských detí používajú na pečenie macesov...

Bože môj...

Také ste niekedy počuli, takú vec?

Nie.

Nie?

Ja som počul, ako vykladala profesorka vášho odboru, ktorá sa v Bratislave vyučila...

No všelikto... cha, cha...

Bola odtiaľ z Liptova a vykladala... a charakterizovala židov bratislavských a liptovských. Že liptovskí židia boli celkom iní, príjemní, medzi sebou nerobili zle... a boli o mnoho lepší, ako bratislavskí. Prečo? Títo židia prišli z Galície.

Hm.

No a u nás tiež z Galície, tak to za Rakúsko-Uhorska tam ani hranice nebolo.

Hej, to je pravda, no.

No, tak takto.

Áno.

Tak také ostré veci, ako ste tu... to u nás sa čosi podobného nezahrало.

Hm. No ale teda niečo sa stalo, pretože zrazu tí židia začali byť prenasledovaní...

Áno.

Hej? Vraveli ste, že aj začali nosiť tie označenia.

Áno.

Aj židia u vás vo Výrave nosili tie označenia?

Áno, áno. Áno, áno. Tak tým, že to bola spádová obec, tak od okresného náčelníka ďaleko to nebolo...

Hm.

A bol príkaz.

Hm. Okresný náčelník čoho?

No o... teraz ONV.

Aha, ako vedenie obce, hej? Či...?

Nie, okresu.

Aha. Okresu.

Okresu.

Hm. Aj to niekto kontroloval, že či oni majú tie označenia na sebe?

Joj to ja neviem, pretože... jedenásťročný... dvanásťročný chlapec... trinásťročný...

Hm.

To...

A vy ste vtedy už študovali v... tú meštianku, už ste chodili do meštianky?

Áno. Po roku potom som išiel do meštianky do Medzilaboriec. A v Medzilaborciach som videl, jak gardistickí vojaci z bytov vyhánali židov na železničnú stanicu, do vagónov.

Hm.

Tí... kde sa... organizovali tí gardisti, ale mali... boli to obyčajní chlapi, dedinskí, mali vojenskú uniformu a gvér (*pušku*) na ramene. Hotovo...

Hm.

Nie pod gvérom išli, gvér mal na pleciach a tí židia biedni... aj starí, aj mladí, aj deti... pomaly s handrami, s vecami išli.

Toto kde ste videli?

V Medzilaborciach na ulici Duchnovičovej, oproti Džavrikovi, u Džavrika som býval.

A odkiaľ presne ste to videli?

Áno. To obliezali.

Tam, kde ste boli v tom vašom byte, odtiaľ ste to videli?

Áno. Áno, z dvora som videl.

Takže zhruba asi z akej vzdialenosti? Koľko metrov?

No cesta, cesta, štyri metre cesta je. Ulica vlastne.

Hm, hm.

Cesta – ulica.

A čo presne sa tam dialo? Ako sa vám to vybavuje?

Ja som len videl, ako deti, starci aj dospelí vyšli zo svojho bytu a pomaly išli cez šanc (*priekopu*) na ulicu a dole smerom na železničnú stanicu.

Hm. Vyšli, pretože ich zavolali von, alebo išli oni pre nich do vnútra?

Gardista išiel... uniforma išla dnu za nimi.

Hm. A hovorili ste teda, že nie pod kvérom, že...

Nie, nie pod gvérom.

Pušky mali na ramenách...

Gvér bol na ramene.

Ale ako sa k nim ináč správali, tí gardisti?

Ticho... v tichu, všetko v tichosti bolo. Žiaden krik som nepočul.

Hm. Koľko asi zhruba tam bolo tých židov?

No tam bolo asi šesť alebo sedem ľudí.

Hm. Takže koľko? To bola jedna rodina, alebo viacero rodín?

Jedna, jedna, jedna. To bol prízemný dom... jedna rodina.

Aha. Takže iba z toho jedného domu ste videli, ako...?

Áno, iba z toho jedného domu.

Ako ich odvádzajú... Aj boli tam aj nejaké malé deti?

Áno. Boli aj malé deti. Ináč to bola ulica, kde boli dve bužne, kde bola parná kúpeľ, aj chaidier. Chaidier, to bola židovská náboženská škola.

Aha.

A v chaideri aj učiteľom, aj riaditeľom, bol vždycky typický starý žid v dlhom špinavom chaláte... A mal vždycky asi tak dvadsať, až tridsať detí. NedisCIPLinovaných, sopl'ávých a neposlušných. On kričal... kričal... neposlušní... A potom palicou bil po stole, aj po laviciach. Toľko som zistil ako druhák. Z meštianky...

Ako ste to zistili?

Ja som tam vbehol. To bolo na mojej ulici.

Hej.

Druhý alebo aký dom.

Hm. Ešte sa vrátim k tomu, čo ste videli, ako tí gardisti brali tú židovskú rodinu...

No.

Koľko tam bolo tých gardistov s nimi?

Jeden, jeden.

Aha. Jeden...

Jeden. Jeden...

A potom čo vlastne sa dialo? Oni išli...?

Odviedli ich na železničnú stanicu do vagónov.

Peši? Išli peši?

Naládovali a odcestovali do Osvienčima.

Hm. Peši išli, kráčali, alebo ich viezli...?

Peši, peši...

Nejako...?

Peši.

A ste videli aj to, ako ich do tých vagónov zaládovali?

Nie, nie, nie. Nie, nie, nie. To je kilometer, alebo až dva kilometre bola železničná stanica. A ja som...

Hm.

Bolo nepríjemne sa dívať na tie malé deti, že musia ísť z vlastného domu.

Takže pokiaľ ste videli, že kam išli? Pokiaľ zašli? To, čo ste vy videli?

Išli po Gramatových. Po Gramatových... To bol tretí dom.

Hm.

Kulik... tento... Džavrik, Kulik a Gramata. To som videl...

Hm, hm. A vy ste boli vnútri v tom vašom byte vtedy, alebo vonku...?

Nie... Na dvore.

Vonku na dvore?

Áno, na dvore.

Boli tam aj nejakí ďalší ľudia, čo sa tak prizerali, okrem vás?

Nie, nie, nie. Nie. Nakoľko som zistil, ľudia sa skôr skryli, aby nevideli tú sujetu.

Hm.

To sme zažili... ja som to zažil počas fronty, ako nás Nemci vyhnali. Už ako dospelý.

Hm. A čo sa stalo s domom po tej židovskej rodine?

Tie domy...

Keď ich odviedli, čo sa s tým domom...?

Ja rozumiem...

Stalo?

Dlho boli prázdne. Dlho... To tam v Medzilaborciach ľudia... každý neskôršie, po rokoch tam sa nast'ahovali ďalší obyvatelia.

Hm.

Ale aby tam tak trhali, rvali, nie. To... to som nevidel.

To zariadenie, ktoré tam oni mali v tom dome...?

To sa potom predávalo na licitácii. To boli určené dni a sa predávalo na licitácii.

Hm. A to ste videli...?

Nie.

Ako taká licitácia prebiehala, nie?

Nie. Nevidel som, len vo Výrave naši kúpili od Guttmannovej stôl a dva hokerlíky...

Hm. Ani pri tom ste vy neboli?

Nie, nie, tak ja som bol v Medzilaborciach, som sa učil.

Hej. A v Medzilaborciach v tom dome, keď teda tú židovskú rodinu odviedli, tam sa tiež niečo takéto organizovalo? Taká licitácia?

Tak to neviem, to som nevidel.

Hm.

Ale všeobecne tak to išlo.

Hm.

Všeobecne tak to išlo.

Jasné. Tam ale muselo byť viacero židovských rodín na tej ulici, keď ste vraveli, že dve bužne (*synagóga*), aj tá škola tam bola...

Vedľa bužne, to je na ľavej strane od môjho bývania, býval... mám dojem, že to bol... no ako sa nazýva hlavný farár v bužni?

Rabín?

Rabín... Mal pekný dom, pekné dve dcéry mal, ale čo tam bolo, to ja som nešiel a to...

Hm.

To sa nepatrilo.

Hej. A tam čo sa stalo s tými rodinami?

Tak tiež tak odvedli, tí gardisti v tej uniforme, pušky a odvedli na železničnú stanicu.

Hm.

Zo všetkých domov.

A videli ste aj nejaké iné rodiny takto odvádzať?

Nie, nie. Nie, len...

Tú... Tú jednu, hm.

Len tú jednu.

Hm. A vedeli by ste si aj spomenúť, že kedy to bolo? Ktorý bol rok, alebo v ktorej vy ste boli triede tej meštianky?

Hovoriť nezmysel nechcem.

Hej. Prípadne koľko vy ste mali vtedy rokov?

Asi som bol v druhej... v druhej, alebo tretej triede.

Hm, hm.

No to je...

A ročné obdobie? Aké bolo?

Leto to bolo.

Hm.

Leto.

Leto také, že ešte ste chodili do školy ale.

Áno.

Hm. Takže asi nejako pred letnými prázdninami? Alebo...?

Vidíte, vy máte logiku dobrú.

Tak občas sa zadarí.

Cha, cha, cha...

Cha... A čo sa stalo s tými židovskými rodinami, s tou komunitou židovskou vo Výrave?

Vo Výrave?

Hm.

Presne vám neviem povedať, či tí z Výravy boli tiež v tom úkryte na Kudrovci. Výrava mala lesy svoje, dedinské a boli aj štátne, aj panské. Panské, to mal Šedivý, mal Škoda... a tie panské lesy, to boli na časti, ktorý sa nazýval Kudrovec.

Hm.

A v tom Kudrovci zo strany Zbojného, ta... tých niekoľko rodín židovských bolo skrytých pol roka.

Hm.

Či tam boli aj Vývravskí, to ja neviem, pretože ja som vtedy to nepotreboval a v našej rodine sa o tom nehovorilo. Len som videl, že ako ich objavili tam, ako ich na gazdovských vozoch viezli do Medzilaboriec, zase do vagónov na železničnú stanicu.

Hm.

Bol to voz „drabinki“ a „hnivnica“. Viete, čo je to hnivnica?

Nie.

Od slova hnoj. Ako sa nazývala doska, kde... v ktorej sa vozil hnoj na pole? To boli hnivnici.

Hm.

A rebriniaky neviezli, len malých... malých, aj týchto hnojových vozoch.

Koľko tam bolo vozov?

Štyri alebo päť vozov.

Takže zhruba koľko ľudí to bolo dokopy?

Neviem... to, na tú dobu mi bolo ťažko odhadnúť. No ale už, keď tam boli malé deti, aj starci, tak... To by vedel povedať, mám dojem, že im pomáhal tam, lesník Filipiak.

Hm.

On zomrel, je pochovaný na výravskom cintoríne, ale potomkov mal v Zbojnom.

Hm. A ten čo... komu pomáhal, tento Filipiak?

Židom.

Tým, ktorí sa tam skrývali?

Áno. Áno.

Aha.

Lebo ako som počul... už teraz pred desiatimi rokmi... vám vravím, že on bol nahradený. Odmenený čímisi.

Jaj, že za to dostal nejakú...?

Zrejme.

Odmenu? Hm.

No, ale neviem.

Hej. A vtedy, keď... keď... v tom čase, keď sa toto dialo, ako... vy ste vedeli, že on tam má... nejakú im pomáha alebo...?

Nie, nie.

Niečo...?

Nie, nie, nie. Nie, nie, nie...

Kedy ste sa to dozvedeli?

Teraz až.

Hm.

To už, keď som bol dedom.

Hm. Dobre, takže vrátíme sa ešte do tých čias, keď ste bol chlapec...

Prosím.

A keď ste videli túto situáciu, že teda prišli... že ste videli nejaké vozy...

Áno.

Také tie gazdovské.

Áno. A to z dvora otcovského domu som sa díval na toto.

Hm. A na tých vozoch teda boli nejakí ľudia.

Boli hovorím, starci aj deti.

Áno, aj ste tam niekoho konkrétneho poznali?

Nie, nie, nie.

Z pomedzi tých ľudí?

Nie, nie.

Hm.

Nie.

A kto tam bol pri nich? Kto tam bol s nimi, nejaký doprovod, alebo... alebo stráž... alebo niečo také?

To si nepamätám, len týchto, kočiši. Z dediny... neviem, či zo Zbojného, alebo zo Svetlíc boli. Z Výravy nie.

Hm. A tých kočišov ste poznali, že to sú odtiaľ ľudia?

Nie, nie.

Ako ste potom... Podľa čoho ste teda vedeli, že oni sú z tých iných...?

Že to nie sú výravskí.

Aha.

Lebo výravských som poznal, aj doteraz viem, kto bol kočišom, kto vozil notára a také...

Hm, hm.

A takto to nebolo.

Hej. A boli tam aj nejakí iní, takí pozorovatelia ako vy, ktorí sa dívali na túto situáciu?

Nie, nie, nie, nie.

Rodičia vaši?

Nie, nie.

Nie?

Nie, to bol pracovný deň, ľudia boli v práci, každý na svojom, a takže to...

A toto bolo v akom ročnom období?

V lete to bolo tiež. V lete.

V lete, keď vy už ste neboli v škole, hej?

Áno, áno. Prázdniny.

Takže cez prázdniny.

Vacatio.

Áno.

Cha, cha, cha.

A bolo to v tom istom roku, ako ste videli odvádzat' tých židov v Medzilaborciach?

Nie, až neskoršie to bolo.

Zhruba kedy?

O pol roka, a lebo...

Tie ďalšie letné prázdniny?

Áno, áno. Áno, áno.

Aha. Hm.

Áno.

A pri týchto... v tej situácii, pri tej Výrave, teda vravíte, že nevideli ste tam nejakú stráž, alebo nejakého gardistu?

Nie, nie, nie.

Vojaka? Žandára, nič také?

Nie, možno tam boli civili, alebo žandári niekde boli vpredu, alebo... lebo ja som len náhodou zistil...

Sekundu.

...

Dobre, takže mali sme malú technickú prestávku. Takže budeme pokračovať v tom našom rozhovore. Rozprávali sme sa o situácii, ktorú ste videli vo Výrave, kde teda viezli ľudia na dedinských vozoch, boli tam kočiši, vraveli ste, že neboli výravskí, že boli z nejakých iných obcí.

Áno.

A mňa by zaujímalo, že ako ste vedeli – odkiaľ alebo podľa čoho, že tí ľudia, ktorých na tých vozoch viezli, že to boli židia?

Medzi obyvateľmi dediny už sa... už kolovala správa, že objavili židov na... pod Kudrovcom.

Hm.

Kde sa skrývali v bunkri.

Hm.

No tak ja som takto bol informovaný, som počul a som aplikoval na tie vozy.

Aha, áno. Takže ste si to tak spojili, tú informáciu, ktorú ste počuli...

Áno.

S tým, čo sa tam dialo?

Sluchovú...

Hej.

S vizuálnou.

S vizuálnou, hej. Sekundu. Sme, či nie sme?

...

No, takže ešte raz sme si museli urobiť prestávku a dúfam, že už sú tie technické problémy vyriešené a že budeme môcť pokračovať. Bavili sme sa o tom... vo Výrave viezli židov, vy ste vraveli, že sa vám spojila tá informácia...

Áno.

Že boli tam židia ukrytí a že ich našli... S tým čo vy ste vlastne videli – ľudia na tých vozoch viezť.

Áno. Ako viezli na vozoch gazdovských.

Hm. Takže títo ľudia nemali tie židovské označenia? Tie hviezdy?

Nie, nie, nie, nie, nie.

Hm.

To ako ich... ako ich pobrali z tohto bunkru všelijako, bolo teplo, tak... tak boli nahádzaní na týchto gazdovských vozoch.

Hm. A tí židia... tých židov, ktorých zobrali v tých Medzilaborciach, tam na tej Duchnovičovej ulici ste vraveli, tí mali na sebe tie židovské označenia?

Nie, nie, nie, nie, nie. Nie... To ako ich z kuchyne, z izby pobrali, bez označenia, že je jud.

Hm. A vy ste niekoho tam poznali z tej rodiny?

Nie, nie, nie, nie.

Nepamätáte si ani, ako sa tá rodina volala?

Nie. Tam sme boli izolovaní. ... Cho... do školy... a židia chodili do slovenských škôl a ja som do rusínskej školy chodil.

Takže tam ste nemali ani židovských...?

Nie, tam som nemal.

Spolužiakov...

Len vo Výrave bola Edka a Vovčko.

Hm, hm. Ako ste teda vedeli, že tá rodina, ktorú zobrali v tých Medzilaborciach, že to je židovská rodina?

No tak to som vedel, som tam býval oproti, u Džavrika.

Hm. Tak ste už tam poznali, že kto je kresťan...

Áno. Áno, áno.

Kto je žid, hm. A koľko žilo v Medzilaborciach židov? Tak odhadom? Alebo v pomere k iným...

Tak polovica.

K inej populácii.

Polovica.

Hm.

Obyvateľstva. Obchody mali len židia. Mäsu mal Čech, kino mal Rusnák Bochin... cha, cha, cha... Krčmy tiež židia mali... A sklad s vínom a s tým mal Lysý, hotovo, aj to si pamätám.

Hm, hm. A na aké židovské obchody si spomínate?

Schonfeldt mal veľmi pekný obchod, mal cukríky v takých sklách, neviem, či si pamätáte... ste videli? Také bolo až dvanásť kusov a pre chlapca v tú dobu, ako bolo dvanásť takýchto skiel, a cukríky... Ježišmária... To bola Európa.

Hm. Cha, cha...

Bol veľmi pekný obchod a tam sa aj káva mlela. Bola aróma... Veľmi pekný, kultivovaný obchod bol.

Hm. Ešte nejaké ďalšie sa vám vynárajú v pamäti?

Áno, pekárň. A pekárň bola vzadu vo dvore, v centre na hlavnej ulici. A tam som chodil ráno kupovať bulky. Bulky sa nazývali žemle.

Hm.

To sa nazývali bulky. A keď som vošiel, tam ako miesila chlieb židovka, taká silná, taká poloschopná a nohami miesila... od tých čias som bulky nejedol.

Cha, cha... Hm.

Ale dobré boli, lepšie som doteraz nejedol.

Hej. A čo sa stalo s tými židovskými obchodmi?

Tak bola arizácia, ako všade, a len jeden poznám, ktorý bol arizovaný Kopkom.

Hm.

To je toto... riad. Obchod, veľký obchod, kde bol riad. Kuchynský, taký – onaký...

Hm.

A to arizoval Kopka. A Kopka patril medzi elitu v Medzilaborciach, mal poschodový dom, v ktorom dome bol poštový úrad. V Medzilaborciach.

Hm.

Mal dvoch synov, jeden so mnou potom študoval až do oktávy v Prešove na gymnáziu.

Hm.

Miron. A starší bol absolvent tiež toho gymnázia a bol v Medzilaborciach potom, neviem, čo robil.

Hm.

No, ale tam žiadne, tieto neboli trenice. Tam ako on arizoval... a mám dojem, že bývalý majiteľ bol aj predavačom v tomto obchode.

Hm. Takže ten Kopka to arizoval, ešte kým ten majiteľ žil, hej? tam

Áno.

Hm. A nespomínate si, že či ten majiteľ... že ako sa volal ten majiteľ toho obchodu?

Nie.

Hm.

Fantazírovať nechcem.

Jasne, samozrejme. Prípadne, či si spomínate, že keď tam on bol predavačom ešte teda, že či nosil to označenie na sebe?

Neviem, neviem, to...

Alebo keď ste išli do nejakého iného židovského obchodu, či si pamätáte, že by mali na sebe vtedy už tí ľudia tie označenia?

Nie, nie, nie. Ja som bol len v cukrárni židovskej, kde boli dve pekné slečny. A v tej cukrárni ma pripravovali z matematiky na skúšku do druhej meštianky. Tam bola moja učiteľka... som zabudol jej meno.

Hm.

A ony mám dojem, že boli rovesníčky, s tými slečnami v cukrárni. A tam som pochopil, čo je brutto, tara a netto.

Cha, cha.

Doniesli krabicu s čokoládou, s cukríkmi, tak ukázali – brutto je celá krabica so všetkým, tara je obal a netto sú cukríky. Tak vtedy som pochopil pojem brutto, tara, netto... Tak to bola tiež židovská cukráreň, veľmi pekná, príjemná, tie slečny boli veľmi pekne vyobliekané...

Hm.

No a pre mňa také... no koľko som mal? Jedenásť, dvanásť rokov? Tak síce mal som strachu dosť, že či urobím skúšku, ale tak to bolo... A ináč ja som nevidel, aby nosili tak.

V Medzilaborciach nie?

Nosili, ale aby ich niekto nútil, to som nezažil.

Hm.

Taký moment.

Hm. Spomínate si, ako sa volali tie... tie slečny z tej cukrárne?

Nie, nie. Nie...

Nie.

Pretože raz, prvýkrát aj poslednýkrát som tam bol.

Hm. A vraveli ste, že teda u vás vo Výrave nebola Hlinková garda, že tam neboli gardisti...

Nie, nie, nie.

Ale v Medzilaborciach boli.

Bola, bola kancelária, kde bolo HSLS.

Hm.

A pamätám si, že tam furt v uniforme chodil a v loďke, do... ale kto to bol?

Hm. Nepoznali ste niekoho takto osobne?

Nie, nie, nie, nie.

A to boli z Medzilaboriec Ľudia?

Neviem, neviem.

Hm.

Z Medzilaboriec tam bola pisárka, kancelárska sila, Gališinová.

Hm.

Z... bývala za traťou. Toľko viem.

Hm.

Za traťou bývala.

A tento pán, čo arizoval ten obchod...

Kopka.

Ten bol... ten nebol gardista?

Nie, nie, nie, nie. Nie, nie... To bol kurátor.

Čo to znamenalo, kurátor?

To je najvyššia cirkevná... hodnosť... veriacich. Kurátor...

Hm.

Ten... najvyššia hodnosť, ako sluha v cirkvi.

Hm. Hm.

V chráme.

Hej. Rozumiem. Pýtam sa, lebo na niektorých miestach nám hovorili, že práve tí gardisti boli takí, čo mali najväčší záujem o židovský majetok, že tí teda najviac aj tie židovské majetky arizovali.

Ja sa...

Že či vy si teda niečo také nepamätáte...

Ja som bol decko.

Z tých Medzilaboriec. Hm... A u vás v škole, keď ste do školy chodili, keď vznikol Slovenský štát, zmenilo sa niečo? Obsah vyučovania, alebo že by teda bola nejaká taká prorežimová propaganda? Že by ste boli počúvali niečo v škole?

Nie, len bol nový predmet, „Ústava,“ po rusky „Конституция.“

Hm.

Kde boli vypísaní všetci ministri, vláda, prezident, a tak ďalej. A to sme museli ovládať. Kto chcel mať jednotku a tento... štipendium, musel ovládať.

Hm.

Ja som vedel všetkých. A učila nás učiteľka, odborníčka z rodinnej školy. Tá učila po obede vždycky varenie a pečenie. Tak ma si zavolala po obede, mala druháčky a tretiačky, dievčatá...

Dva päťdesiat päť... štvrté päťdesiat tri...

No a ja som tam začal odpovedať, tak to až o týždeň som sa dozvedel, ako dievčatá do úžasu, vlasy im dupkom vstávali, že ako mohol Smarža toto vedieť naspamäť všetko.

Cha...

Ministrov.

Hej.

Stano Čato, Sidor...

Hej.

A tak ďalej... Cha, cha...

Áno. A prípadne nejaké také piesne, alebo básne, alebo nejaké také veci? Ako my sme sa potom napríklad učili, keď bol komunizmus...

No...

Tak sme mali také...

Nie, nie. Možno na slovenských školách...

Hm.

Kde bola Hlinková mládež...

Aha.

Je možné, ale na rusínskom... na rusínskom oddelení nie. Len sme na ručných prácach štrikovali ponožky a rukavice pre Nemcov na front. To bolo.

Hm. A to ste vedeli, že to robíte pre Nemcov?

No tak čo?

To vám povedali...

No.

Že to sa robí pre Nemcov?

A mne to prišlo vhod, keď nás Nemci zabrali, z domu, tak som v jednej rodine v Žipove nad Topľou, štrikoval domácim ponožky aj rukavice a z toho som žil.

Hm.

Čo to znamenalo, že vás Nemci zabrali?

Keď išla fronta, prišiel rozkaz evakuovať celé rodiny na vozoch.

Hm.

Rodiča pripravili voz, veci na voze, aj deti. O šesť hodín prišiel befeľ, že len chlapov nad osemnásť rokov. A nás zobrali, otca aj mňa, ja som už mal po osemnástich rokoch. Aj kone zobrali. Tak Nemci išli na našich koňoch a my peši. Do Koškoviec. V Koškovciach nás naládovali do vla... do vagónov, do Humenného do zberného tábora. A zo zberného tábora do Belgicka, do Nemecka na roboty.

A vy ste boli na robotách?

Môj ujo, lesník, z tej strany... od Cirochy, evakuoval ešte s vozom, so slúžkou...

Hm.

S tromi kravami, aj kone, všetko... Aj s celou rodinou. Sa dozvedel, že jeho švager je v zbernom tábore. V Humennom.

Hm.

A tlmočníkom tam bol Bača, z nemčiny do slovenčiny. Bača mu bol známy a hovorí: „To je švager Smarža, tak to je môj brat.“ – „Tak ho dostaneš ako brata.“

Hm.

No a potom sme evakovali. Po dedinách. A potom siedmeho januára štyridsať päť peši cez front sme prechádzali. Cez Ondavu... syn sa topil, otec za vlasy ma vytiahol.

Hm.

A prešli sme front, a tak ďalej. Doteraz sa mi nepodarilo nič napísať, pretože mi idú slzy a skrat dostávam.

Hm, hm.

Toľko som zažil.

A potom ste sa vrátili do... do Výravy, či ako to bolo?

Áno, do Výravy.

Hej. Hm. A kto vás oslobodil? Aká armáda?

No sovietska.

Sovietska?

Sovietska. Červená armáda.

Hej. Ako sa správali? Sovieti?

U nás nebola fronta.

Nič? A u vás boli, vo Výrave? Rusi?

Nie.

Neboli?

Nie, nie.

Hm.

Najväčší tlak bol cez Duklu.

Hej.

No.

Hm.

A potom tuná. Na Mikuláši.

Hej, áno. Takže vy ste neprišli s nimi do kontaktu?

Len, keď sme prechádzali front, sme sa stretávali s červenoarmejcami.

Hm.

S veliteľmi a s vojakmi, ktorí nás vypevádzali.

Hm.

A boli tak... ak sme prišli do dediny, že mamu, aj dve dcéry, aj otca pošťára... nechali tam, aj tú slúžku, ujavu, ktorá s nami išla, že v noci nemožno, že hoci sa môže... A predstavte si, že tam prespali a len cez deň ich pustili. Tak boli opatrní.

Chcem sa...

To gardistické rodiny nezažili.

Chcem sa ešte spýtať, že keď... tú židovskú rodinu, čo ste vy videli v Medzilaborciach...

Áno.

Že ich odvádzali. Boli... žili potom ešte v Medzilaborciach židia? Boli tam?

Bola jedna rodina, ale ta málo vystupovala verejne. Jedna rodina. Mám dojem, že to bol doktor Gottlieb.

Hm.

Doktor Gottlieb. Zaplo mi.

Hm.

Ale ten veľmi nevystupoval.

A ako ešte dlho potom tam asi...?

To neviem.

Fungoval? On bol doktor ako lekár?

Áno.

Aha.

Áno. To už sa potom trátili, nachádzali si mená, vycestovali do Maďarska, z Maďarska sa ľahšie išlo do Švajčiarska, a tak ďalej, no.

Hm, hm. A do Výravy vrátil sa niekto z tých židovských rodín?

Z... po vojne a po tom všetkom sa vrátila Edka. Tá moja spolužiačka. Prežila Osvienčim.

Hm.

Dom už nestál. Búdka, v ktorej otec prevádzal kováčske práce... nie kováčske, ale obuvnícke práce, tiež nestála. Zaplakala, poutierala si slzy a odišla. A potom sa... niekomu tam oznámila, že už je v Izraeli.

Hm. Vy ste sa s ňou stretli, keď sa... keď sa vrátila?

Nie. Nie, nie.

Do Výravý?

Nie, to už ja neviem. To už moja švagriná, bratova manželka, detská zdravotná sestra, ktorá bola poslankyňou v Národnom výbore vo Výrave, tá mi toto zvestovala.

Hm. Tak ste dostali od nej tú informáciu?

Áno, tú správu.

A čo sa stalo s Vovčkom? Neviete?

Tých zabrali v prvom... v prvej várke.

Hm.

A tí sa nevrátili.

V prvej várke, to bolo kedy?

Neviem. Neviem. Ja som bol v Medzilaborciach.

Hm. A vtedy, keď ste videli, že teda cez Výravu idú tie vozy...

No.

Tak tí výravskí židia tam ešte boli v tých svojich domoch?

Nie, nie. Nie, nie, nie.

Hm.

To vám neviem povedať, ale asi nie.

Hm.

Asi to boli židia zo Svetlíc, Zbojného... a možno ešte ďalej. Druhá strana.

Hm, hm.

A možno, že boli aj výravskí, to...

Ale vy ste ich teda tam... nevideli ste nikoho, koho ste poznali, hej?

Nie, hovorili, že to boli len Filipiakovci vedeli povedať.

Hm.

Filipiakovci.

Teraz si ja potrebujem urobiť na chvíľku prestávku, lebo sa chcem spýtať tuto kolegyne, aj pána Nathana, že či oni nemajú nejaké otázky, aj či ja som na niečo nezabudla. Prípadne či bolo všetko jasné... že o čom sme sa bavili.

...

Takže po pauzičke máme ešte nejakých zopár otázok na doplnenie k tomu, čo ste nám teraz veľmi zaujímavo porozprávali. Že čo sa stalo vo Výrave s tými domami po tých židovských rodinách?

Tam, kde bol obuvník Kalman, sa postavila reštaurácia. Tak zbúrali...

Hm.

Predtým sa stavala meštianska škola, drevený barak, taktiež išlo dole.

Hm.

A kde bola obchodníčka Čarna, to sa zbúralo a postavil sa kultúrny dom.

Hm.

Kde bol Josko a Zámol... Josko mal drevený dom, ten sa tiež zbúral, tam sa už nič nepostavilo. A kde bol Zámol, bol kamenný dom, sa zbúral a to miesto od dediny, funduš, kúpil pisár v notárskom úrade Lučkanič.

Hm. Funduš?

Luč-ka-nič.

Ale ste povedali, že funduš kúpil.

Funduš.

Čo je „funduš“?

Pozemok.

Pozemok, aha. Cha...

Ono aj treba mnohokrát.. aj do zátvorky, aj jedno, aj druhé dať.

Aby sme rozumeli...

No.

Že o čom sa bavíme. A toto zhruba ako... ako dlho po tom, ako židia odišli... sa diali tieto zmeny s tými domami, že sa teda zbúrali, postavili sa...

To po fronte. To všetko po fronte.

To bolo až po. Hm. A tesne po tom, ako židov odviedli, čo bolo s tými majetkami ich?

To nemali takú cenu.

Hm.

To...

Ani tam nikto nešiel bývať, do tých domov?

Nie, nie, nie, nie, nie.

A obchod... potom už nebol obchod, bol zavretý?

Obchod bol inde. Tam si postavili... už komunisti postavili dom, obchody, aj textil aj toto, lebo o mnoho kultúrnejšie, ako predtým.

Hm.

To... po vojne.

Hm. Ale keď pani Guttmannová odvedli, potom nebol zrazu obchod, po niekoľko rokov, alebo...?

Ale nie, bol. Ten obchod tam mal Dacej Vasil'.

Hm.

Hlásateľka v bratislavskom rozhlase, Mária Dacejová.

Hm.

No tak jeho nevesta to bola. A to bol môj ujo. On mal obchod.

Hm.

Dvakrát vykradnutý.

A to mal na tom istom mieste, ako tá pani Guttmannová?

Nie, nie, nie.

Inde, hej?

Nie, nie. To už inde.

Takže tam to ostalo zavreté?

Tam sa to zlikvidovalo.

Aha. Hm.

Lebo môj ujo... to jeho syn skončil vysokú pedagogickú, spisovateľ ukrajinský... A bol týmto... v divadle ukrajinskom... no... Čo má na starosti hry... a tak ďalej...

Dramaturg.

Dramaturg.

Cha.

No. To tiež umelec, trikrát sa ženil.

Hej.

Ženidlo mal palejavé.

Cha, cha, cha.

No.

Je ešte niečo také... taká situácia, ktorá sa týka židovských osudov, o ktorej sme sa zatiaľ nerozprávali? Že by sa vám niečo také ešte vynáralo? O čom sme zatiaľ... nebola reč, neprišlo to nejako v priebehu tohto rozhovoru?

No... mňa vždycky zaujímal, rity židovské. Ako bol oblečený, na hlave mal symbol kladku... Že čo to je?

Hm.

A to som vbehol do bužni v Medzilaborciach a videl som. No to je všetko.

Hm. Takže zvedavosť vás viedla na také...

Zvedavosť.

A takéto miesta, hej?

Áno.

Hej. Hovorili ste niekedy u vás... teda vy máte takú tú košatú rodinu, vnúčatá, teraz už aj pravnúčatá... Rozprávali ste sa niekedy u vás v rodine o tom že, čo vy ste prežili, o týchto veciach, o ktorých my sme sa teraz...?

Nie.

Takto debatovali?

Nie.

Nie?

Mám tam knihu čistú, kde mám zapisovať. Nemôžem, už som vám hovoril. Slzy do očí, skrat a nemôžem.

Hm.

Tol'ko som prežil.

Takže je to skôr teda tak vo vás, že...

Áno.

Sa vám ťažko o tom období hovorí...

Veľmi ťažko.

Nie že by nebola príležitosť v rodine na debatu...

Nie, nie. Aj, aby som vám pravdu povedal, nie sú zvedaví na to.

Nechcú vedieť? Hm.

Nie, nie.

Sa vás nikdy nepýtali, že poro... dedo porozprávaj nám, alebo...?

Nie, nie.

Alebo otec...?

Nie. Hľadajú ľahšie obsahy.

Hm.

Nie takéto. Nie tragédiu.

Akože v zmysle takom, že nechcú počuť o tom, ako... ako to bolo?

Nie.

Ako to boli ťažké časy? Hej?

Nevie ani pochopiť.

Hm.

Nevie pochopiť. Prechádzať front, kde sa trikrát sme museli vracat'... Prechádzať v januári Ondavu...

Hm.

Ísť v nociach... po nociach, cez deň, peši od Tople do Výravy... Nevie pochopiť.

Hm.

Chápete?

Hej.

A tú biedu, ktorú sme prežili... Udavské, Matiašovce, Vranovské Dlhé, Vranov, pod Soli... Slanskými vrchmi... Potom tam, kde sú najlepší speváci a tanečníci, pod Slanskými vrchmi... stále zabudnem (*myslel asi Parchovany*). A potom Žipov, Slanec... dosť toho.

Hm.

Mňa, keď sme v Matiašovciach boli, ja som mal týfus, štyridsať až štyridsať jedna horúčky. A ja som na slame, na betóne ležal, nemal som sa do čoho obliecť. Otec kúpil deku od Taliana, vojaka. A tá tam babička deväťdesiatročná mi ušila viete aké oné... z deky. A odtiaľ sme museli ďalej sa evakuovať, štyridsať horúčky, tak ma otec priviazal na... d'atelina to bola pre kone a kravy, nazad voz, tak previazal. A v tej horúčave do Vranova. Chápete?

Hm.

Šťastie, že také zdravé, silné bolo... že som... A tam v Žipove do lazaretu. A v lazarete nemecký vojak hovorí: „Nemáme lieky, dovidenia.“ Hotovo.

Ale zvládli ste to...

Zvládol som.

Ste tu, čo je dobré, lebo ste nám vedeli porozprávať teraz o tých vašich zážitkoch. Čo už teda málokto vie nám takto, že bol teda očitým svedkom... bohužiaľ už takých ľudí nie je veľa medzi nami.

Nie.

Takže som veľmi rada, že ste nám venovali svoj čas a že ste nám teda porozprávali tieto vaše spomienky. Že sme si mohli urobiť tento videorozhovor, za ktorý vám chcem veľmi pekne poďakovať.

Prosím.